

O'ZBEK TILIDA BELGI VA UNING IFODALANISHI

Olimova Sabina Utkirovna, Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi.

sabina.2006@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi leksik birliklarning belgi semantikasini ifodalash imkoniyatlari yoritilgan. Gap qismlarining belgi semantikasini ifodalash imkoniyati tahlil qilinadi. Doimiy va qiyosiy belgilar o'rganiladi va tahlil qilinadi, o'rganiladi: tavsiflovchi va subyektiv, to'g'ridan to'g'ri kuzatish bilan berilmagan belgilar, aniq va izohli belgilar.

Kalit so'zlar: belgi, substansiya, atribut, tavsif belgilari, subyektiv belgilar, konkret belgilar, izoh belgilari.

SIGN AND ITS EXPRESSION IN UZBEK

Olimova Sabina Utkirovna, A student of primary education

sabina.2006@gmail.com

Annotation: This article covers the possibilities of expressing the semantics of lexical units in the Uzbek language. Signs that are not given by proper observation, clear and interpretive signs.

Key words: sign, substance, attribute, descriptive signs, subjective signs, specific signs, explanatory signs.

ЗНАК И ЕГО ВЫРАЖЕНИЕ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Олимова Сабина Уткировна, ученица начальных классов.

sabina.2006@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматриваются возможности выражения семантики лексических единиц узбекского языка знаками, не дающими должного наблюдения, ясными и интерпретативными знаками.

Ключевые слова: знак, субстанция, атрибут, описательные признаки, субъективные признаки, специфические признаки, пояснительные знаки.

Ma'lumki, ontologik nuqtayi nazardan voqelikda narsa va uning belgisi mavjud. Dunyo allomalari ichida ikkinchi muallim nomi bilan mashhur bo'lgan Farobiy «Ilmlarning kelib chiqishi to'g'risida» («Ixso al-ulum») asarida quyidagilarni bayon qiladi: «Olamda substansiya (javhar) va aksidensiya (oraz) hamda substansiya va aksidensiyani yaratuvchi Marhamatli ijodkordan boshqa hech narsa yo'qdir» [Nurmonov, 2001:6]. Masalan, ongli, nutqqa ega jonli mavjudot, boshqacha aytganda, substansiya – «inson» mavjud va u turli belgilarga, atributlarga ega: aqlli, ongli, e'tiqodli, yuradi, uxlaydi, sevadi, do'stlashadi, son jihatdan ko'pchilikni tashkil qiladi. Umuman olganda, olam narsalardan va ularning turli belgilaridan mavjud ekan, ushbularni nomlovchi so'zlar ham narsani va belgilarini ifodalab keladi. Til sathida narsani ot va olmosh so'z turkumlaridagi, belgini sifat, ravish, fe'l, son turkumlaridagi so'zlar nomlab keladi. «... besh leksik turkum orasida yetakchisi – ot turkumi; sifat, son, fe'l shu turkum leksemasining belgilarini anglatadi»[Rahmatullayev, 2010:120]. Lekin abstrakt otlar narsani emas, uning muayyan belgisini predmet tarzida

nomlagani sababli ular ham belgi bildiruvchi soʻzlar qatoriga kiritiladi: kamtarlik, dangasalik, mehr, doʻstlik.

Yuqoridagi boʻlinishda «belgi» termini substansiyaning, narsaning barcha atributlari uchun qoʻllangan boʻlib, ular ham turlicha tabiatli boʻlishi mumkin. Narsaga xos atributlar boshqa narsa-hodisalarning taʼsirisiz, faqat oʻzida mavjud boʻlib, oʻzidan tashqaridagi muayyan obyekt, vaqt bilan shartlanmagan boʻlsa, bu belgi uning oʻziga xos xususiyati, sifatidir. Masalan, olmadagi «qizillik», bargdagi «yashillik», paxtadagi «yumshoqlik», odamdagi «dangasalik» belgisi alohida olingan olmaning, bargning, paxtaning, odamning oʻziga xos xususiyati, belgisi boʻlib, bu belgi boshqa bir narsa bilan shartlanmagan.

Narsaning boshqa narsa bilan qiyoslash orqali ham belgilar hosil boʻladiki, bunday aqliy jarayon natijasida past, baland, uzun, qisqa kabi belgilar shakllanadi. Masalan, narsaning uzunligi boshqa undan qisqa narsa yoki meʼyor bilan qiyoslanganda maʼlum boʻladi. Masalan, Sirdaryoning uzunligi Norin daryosiga nisbatandir, Nil daryosiga nisbatan esa qisqa. Demak, Sirdaryoning uzunligi yoki qisqaligi oʻzining doimiy barqaror belgisi emas, qiyosiy belgi. Mazkur belgilar boshqa predmetning belgilari bilan shartlangan.

Til sistemasida narsa-hodisalarning doimiy barqaror (yashil, qizil, shirin, achchiq, aqlli; yashillik, qizillik, aqllilik) va doimiy boʻlmagan beqaror (past, katta, kichik; pastlik, kattalik, kichiklik) belgilarini sifat turkumiga oid soʻzlar va belgini substansiya sifatida nomlovchi belgi maʼnoli otlar ifodalaydi.

Narsaning, substansiyaning belgilari boshqa obyektlar, vaqt va makon bilan shartlangan boʻlishi mumkin. Masalan, «doʻstlik» insonning belgisi, lekin ushbu belgi boshqa bir inson bilan shartlangan. Agar ikkinchi bir doʻstlashish obyektini mavjud boʻlmasa, bu belgi mavjud boʻlmaydi. Narsaning bu kabi belgisini ifodalovchi soʻzlar tilshunoslikda munosabat bildiruvchi soʻzlar deyiladi. Munosabat bildiruvchi soʻzlar ot (dushmanlik, ishonch), sifat (sevimli, suyukli), ravish (doʻstona, doʻstlarcha), feʼl (janjallashmoq, suhbatlashmoq) soʻz turkumlarida uchraydi.

Narsaning harakati yoki holati ham uning belgisidir. Tilda harakat feʼl turkumidagi soʻzlar bilan nomlanishi maʼlum. Feʼllar harakat yoki holatni vaqt va harakatni bajaruvchisi bilan bogʻliq holda ifodalaydi. Masalan, yozgan feʼli soʻzlovchi va tinglovchidan boshqa oʻzga shaxsning nutq jarayonidan avval bir oʻzi tomonidan bajarilgan yozish harakatini ifodalaydi. Harakatni substansiya sifatida nomlovchi harakat maʼnoli abstrakt nomlar esa vaqt bilan shartlanmagan boʻladi: izlanish, munozara, muhokama.

Ravish turkumiga mansub soʻzlar esa, harakat yoki holatning belgisini ifodalaydi. Ot tez yuguradi gapida yugurish otning belgisi, tez esa yugurishning belgisidir. Miqdor ham substansiyaning belgisi. Miqdoriy belgi aniq (ikkita, uchovlon, toʻrttasi) va noaniq (oz, koʻp, bir qancha, bir nechta) boʻlishi mumkin.

Yuqoridagi fikrlarimizda narsaning (substansiyaning) atributlari uchun «belgi» termini keng maʼnoda qoʻllanmoqda. Tilshunoslikda «belgi» atamasining tor, xususiy qoʻllanishi narsa-hodisalarning oʻziga xos xususiyatlarini, qanday, qanaqa savollariga javob boʻluvchi sifatini nomlashda kuzatiladi. Sifat va ravish soʻz turkumiga oid soʻzlar ham aslida obyektidan ajratilgan belgini nomlaydi. Masalan, qizil, qora yoki

tez, shitob kabi leksemalar ma'lum bir obyektlar yoki harakatlarga xos sifat, ya'ni belgilardir: qizil gilosning, qora ko'mirning, tez ot harakatining, shitob odam harakatining. Ushbu so'zlar belgilarni mazkur belgi tashuvchi obyektidan alohida nomlashi ularni abstrakt so'zlar deyishga asos bo'la olmaydi. Belgi bildiruvchi so'zlarning abstraktligi ot so'z turkumidagi so'zlardan farqli mezonlar asosida belgilanadi. Belgi bildiruvchi nomlarning abstraktligi ularning ontologik yoki gnoseologik belgilarni nomlashi bilan aniqlanadi.

«Olam benihoya murakkab, muhtasham va ayni paytda muntazam voqelikdir, inson bolasi ibtidoiy sezgi organlari va intiho bilmas aqliy zakovati bilan bu murakkablikning tarkibini aniqlashga, bu muhtashamlikning hashamlarini idrok etishga, bu muntazamlik asosidagi mavjud intizomni inkishof qilishga tinimsiz urinish mashaqqatidan huzur qilib yashaydi»[Mahmudov, 2017:138]. Olamning turfa belgilarini sezgi a'zolari orqali bilish natijasida hosil bo'lgan sifatlar va aqliy zakovat orqali idrok qilish natijasida shakllangan belgilarni nomlovchi sifatlarni bir-biridan farqli ravishda o'rganish mumkin. Bu farqlilik konkret va abstrakt sifatlar oppozitsiyasini tashkil qiladi.

Narsaning belgisini bildiruvchi so'zlarda ifodalanayotgan belgi tashqi sezgi a'zolarimiz orqali his qilinsa, bu kabi so'zlar konkret belgi bildiruvchi so'zlardir. Masalan, ko'k, yumshoq, issiq, shirin, xushbo'y leksemalari ifodalayotgan belgi sezgi a'zolarimizga ta'sir qila oladi va biz uni empirik bilish orqali seza olamiz. Empirik bilish orqali his qilinuvchi konkret sifatlarga quyidagilarni misol qilish mumkin:

1. Ko'rish orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: oq, qizil, ko'k, qora, sariq, yashil, pakana, oriq, semiz, ...

2. Eshitish orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: shovqinli, tinch, ovozdor, sershovqin, sokin, notinch, jimjit,...

3. Hid bilish orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: xushbo'y, achchiq, badbo'y, shirin, ...

4. Ta'm bilish orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: shirin, sho'r, chuchuk, achchiq, nordon, mazali, bemaza,...

5. Teri orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: issiq, sovuq, qattiq, yumshoq, mayin, dag'al, silliq, bo'rtgan,...

Demak, agar so'z muayyan ko'rish, eshitish, ta'm, hid, shaklini bilish mumkin bo'lgan belgini anglatsa, konkret sifat, faqat aql bilan mushohada qilinadigan belgini bildirsa, abstrakt sifat bo'ladi. Abstrakt sifatlar nomlayotgan belgi bevosita kuzatishda berilmagan, uni beshta sezgi a'zosi bilan his qilish mumkin emas. Ular anglatayotgan belgi tafakkurning murakkab operatsiyasi jarayonida shakllangan gnoseologik tushunchalarni aks ettiradi. Masalan, ma'naviyatli, barkamol, kamtarin, serhimmat, noyob, antiqa, ijtimoiy, an'anaviy, tahliliy, obro'li kabi. **Obro'li** – ko'rish mumkin emas, hidi yo'q, ta'mi yo'q, ovozi yo'q, ushlab bo'lmaydi. Uni faqat anglash kerak.

Abstrakt sifatlar guruhi tarkibida subyektiv baholash xarakteridagi nomlar ham mavjuddir. Oppoq qor, dumaloq koptok kabi kontekstlardagi konkret sifatlarda faqat predmetning o'ziga xos deskriptiv belgilari ifodalansa, ajoyib qor, antiqa bola bog'lanishlaridagi abstrakt sifatlar esa subyektiv bahoni aks ettiradi. Tilshunoslikda predmetning o'ziga xos belgilari deskriptiv, obyektiv belgilar; subyektivning

munosabati orqali orttirilgan belgilar baholovchi yoki subyektiv belgilar deb yuritilishi ma'lum. Muayyan bir belgi faqat subyektiv yoki obyektiv komponentga ega bo'lishi yoki har ikkala komponent ham mavjud bo'lishi mumkin. Oq, qizil, qora, uzunchoq, dumaloq kabi konkret sifatlarda faqat obyektiv belgi, ajoyib, antiqa kabi abstrakt sifatlarda faqat subyektiv baho belgisi mavjud. "O'qimishli" so'zi esa "muayyan ilmiy muassasada ta'lim olganligi"ni ko'rsatuvchi obyektiv belgi va jamiyatda mazkur obyektiv belgiga nisbatan bo'lgan "ijobiy munosabat", "hurmat" kabi subyektiv belgilardan iborat. Predmetning shakli va ta'mi eng obyektiv, ya'ni konkret, ajoyib, antiqa, zo'r kabilar eng abstrakt belgilardir. Konkret yoki abstrakt belgilarda obyektiv belgi bilan birga subyektiv munosabat komponentlari mavjud bo'lishi mumkin. "Iliq" konkret ma'noli so'zda predmetning obyektiv belgisi – ma'lum bir harorati ifodalansa-da, ushbu haroratning «kishiga xush yoqishi», «me'yorning subyektga mosligi» kabi subyektiv tomonlari ham mavjud. O.Bozorov "sodda"dan "merov" gacha bo'lgan darajali qatorida denotativ belgining darajalanishiga hamohang tarzda konnotativ ma'noning ham darajalanishini yoritib beradi. Ushbu qatorida zukkolik belgisining (denotativ) tadrijiy kamayib borishiga salbiy munosabatning (konnotativ) oshib borishi darajalari to'g'ri keladi:

O'zbek tilida abstrakt sifatlarning ko'pchilikni tashkil etadi va ular turli ma'noviy guruhlariga bo'linadi. Abstrakt sifatlarning guruhini qanday substansiyalarning belgisini nomlashga ko'ra quyidagicha tasnif qilish mumkin:

- umumiy belgilarni nomlovchi abstrakt sifatlarning;
- insonning sifatini nomlovchi abstrakt sifatlarning;
- inson va hayvonlar uchun umumiy belgilar.

Umumiy belgilarga barcha narsalar uchun, jumladan, jonli va jonsiz, konkret va abstrakt mohiyatlar uchun birday qo'llanishi mumkin bo'lgan belgilarni kiritish mumkin. Masalan, haqiqiy, asl, benuqson, serqirra, aniq, murakkab, oddiy, nuqsonsiz, yaroqli, kerakli, qaytarilmas, soxta kabi abstrakt so'zlar ushbu guruhni tashkil eta oladi. Zero, ular barcha substansiyalarning belgisini atab kela oladi. Masalan, oddiy so'zini qog'ozga ham, gulga ham, hayvonga ham, insonga ham, tushunchaga ham, fikrga ham qo'llay olamiz. Quyida Erkin Vohidovning oddiy so'zini insonga ham, ruhga ham, pechak o'tga nisbatan ham mohirona qo'llaganini kuzatish mumkin:

Junun to'la ko'zlarida yonardi har vaqt

Bizga — **oddiy bandalarga** noayon shuur..

Bu olamning evaziga qodir tabiat

Bergan edi yuragiga olamcha surur (E.Vohidov. Ixlos).

Do'st, qarindosh — urug'larning

Ruhi — **oddiy ruh** emish.

Lek daholar,

Ulug'larning

Ruhi — oliy ruh emish (E.Vohidov. Oliy ruhlar to'g'risida naql).

Kimga muhabbatning o't firog'ini

So'ylaydur har oqshom botguvchi quyosh?

Kim ul bog'da uangan **oddiy pechakni**

Shuhrat gultojiga etdi barobar (E.Vohidov).

Nuqsonsiz sifati jonli va jonsiz narsalar uchun birday qo'llanishi mumkin: nuqsonsiz surat yoki nuqsonsiz inson kabi.

Insonning belgisini nomlovchi sifatlar ko'pchilikni tashkil etadi. Ushbu guruhni:

➤ insonning mental xususiyatlarini ifodalovchi bilimli, aqlli, nodon, esli, zakovatli, farosatli, ziyrak, dono, xushyor, loqayd, laqma, go'l, befarosat, bilimdon, bilag'on, ishbilarmon, mohir, ustakor, faol, qat'iy, qobiliyatsiz, landovur kabi;

➤ ruhiy holati bilan bog'liq asabiy, qo'rqqoq, shoshqaloq, mag'rur, uyatchan, qahrli, serjahl, qayg'uli, xursand, shod, g'amgin, quvnoq, xushchaqchaq, irodali, ko'ngilchan, oqko'ngil kabi;

➤ ma'naviyati bilan bog'liq sifatlarini ifodalovchi yaxshi, yomon, ma'naviyatli, ma'naviyatsiz, iymonli, e'tiqodli, tarbiyali, saxiy, johil, zolim, xasis, adolatli, mehribon, sodda, kamtar, sofdil, mag'rur, kamsuqum, odmi, g'ayir, ablah, xijolatparast, manman, xudbin, dimog'dor, erkatoy, dangasa, badgumon, yolg'onchi, rostgo'y kabi;

➤ estetik xususiyatlarini nomlovchi latofatli, nazokatli, jozibador, nozik (ko'chma ma'noda) kabi;

➤ jismoniy holati bilan bog'liq mard, jasur, dovyurak kabi;

➤ munosabatlardagi o'ziga xosliklarni ifodalovchi ishonchli, tilyog'lama, laganbardor, lo'ttiboq, sotqin, xoin, vafodor, vafoli, xiyonatkor, sodiq, dilozor, hurmatli, qadrlil, qadrdon, qattiqqo'l, shafqatsiz kabi sifatlar tashkil etadi.

Abstrakt sifatlar guruhi elementlaridan ayrimlari insonning sifati bilan birga hayvonlarning belgisini ham nomlab kela oladi: ayyor, aqlli, beozor, beg'ubor, yuvosh, qo'rqqoq, qo'rqqoq, vafodor kabi [Xakimova, 2020:134].

Demak, o'zbek tilida belgi tushunchasi keng va tor ma'noda qo'llanib, u substansiyaning barcha atributlariga nisbatan ham (keng ma'noda), faqat sifatiy belgilari uchun ham (tor ma'noda) qo'llanishi mumkin. Olamda nomlanishga asos bo'lgan belgilarning rang-barangligi til sathida turli turkumga oid so'zlarda nomlanishlarga ega bo'ladi. Substansiya belgilarining xilma-xilligi yana belgi bildiruvchi so'zlarni turli nuqtayi nazarlardan tasnif qilish imkonini beradi. Shu asnodan olam, tafakkur va tilning o'zaro shartlangan tabiatini aniqlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Монография. –Тошкент, 1995.
2. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2017.
3. Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Тошкент: Шарк, 2001.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. –Toshkent, 2010.
5. Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Монография. – Тошкент, 2020.